

УДК 130.2: 177.7

Оксана Кожем'якіна**ДОВІРА ТА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ
В УМОВАХ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ**

У статті досліджується співвідношення довіри та національної ідентичності в умовах сучасного глобалізованого соціуму. Розглядається питання концептуалізації національної ідентичності в громадянському та історико-культурному вимірах, що визначає також і специфіку культури довіри в суспільстві. Звертається увага на проблематизацію довіри та національної ідентичності в умовах пізньої сучасності внаслідок значного системного ускладнення, змін традицій, мультикультуралізму, зростання невпевненості, динамізму. Визначено, що національна ідентичність постає базовим ціннісно-нормативним ресурсом культури довіри.

Ключові слова: національна ідентичність, довіра, глобалізація, мультикультуралізм, сучасність, культура довіри.

Кожемякина О.**ДОВЕРИЕ И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ
В УСЛОВИЯХ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА**

В статье исследуется соотношение доверия и национальной идентичности в условиях современного глобализованного социума. Рассматривается вопрос концептуализации национальной идентичности в гражданском и историко-культурном измерениях, что определяет также и специфику культуры доверия в обществе. Обращается внимание на проблематизацию доверия и национальной идентичности в условиях поздней современности вследствие значительного системного усложнения, изменения традиций, мультикультурализма, возрастания неуверенности, динамизма. Определено, что национальная идентичность является базовым ценностно-нормативным ресурсом культуры доверия.

Ключевые слова: национальная идентичность, доверие, глобализация, мультикультурализм, современность, культура доверия.

Kozhemiakina O.

TRUST AND NATIONAL IDENTITY IN TERMS MULTICULTURALISM

This paper examines the relationship of trust and national identity in terms of globalized society. Is being discussed the question of national identity in the conceptualization of civil, historical and cultural dimensions, which also governs the specific culture of trust in society. Attention is drawn to problematization of trust and national identity in late modernity conditions due to significant systemic complications, changes in traditions, multiculturalism, rising uncertainty, dynamism. Determined that the national identity is a basic value-normative resource of the cultural of trust.

Keywords : national identity, trust, globalization, multiculturalism, modernity, culture of trust.

У сучасному науковому дискурсі поняття ідентичності та довіри є одними з найуживаніших, що насамперед пов'язано з їх значною дієвістю, універсальністю, міждисциплінарністю та, зокрема, амбівалентністю, що й зумовлює потребу у детальному аналізі проблематизації цих феноменів у глобалізованому соціумі, в якому руйнуються традиційні підвалини життя, зумовлюючи пошуки нових форм ідентичності. Окрім того, тотальну кризу, яка пронизує всі сфери сучасного соціуму, найчастіше пов'язують саме з кризою довіри та кризою ідентичності, причини чого приховуються в першу чергу в ціннісно-нормативній сфері. Проблематика довіри та ідентичності актуалізує також постать Іншого (як із нейтральних, так і емоційно-оціночних позицій): переважно як Свого, але внаслідок мультикультуралізму сфера взаємодії з Іншим розширюється до Чужого, Третього, Ворожого, Стороннього тощо, що сприяє загостренню питань толерантності, солідарності, справедливості, визнання, усвідомлюючи глобальну співзалежність та співвідповідальність. Як драматична смислова конфігурація сучасної культури проблема національної ідентичності постає також в аспекті пошуку підстав для суспільного консенсусу, що надзвичайно актуально в сучасній Україні, зосереджуючись на питаннях ціннісно-нормативного обґрунтування процесів демократизації.

У багатьох працях (Е. Сміта, Р. Дарендорфа, А. Етціоні, М. Кастельса, Е. Гелнера, Ч. Тейлора, А. Сена, Ю. Габермаса,

С. Гантінгтона та ін.) поняття ідентичності досліджується в контексті цивілізаційних змін, зокрема, в аспекті аналізу процесів становлення політичної нації, громадянської культури, формування інституцій громадянського суспільства, що зумовлює виокремлення проблеми довіри як базового компонента соціального капіталу. Чимало дослідників (Ф. Фукуяма, П. Штомпка, Е. Гідденс, А. Селігмен та ін.) досліджують національно-культурні джерела довіри як фундаментальну основу суспільства та визначальну характеристику сучасності [1]. Враховуючи міждисциплінарний характер досліджуваної проблематики, зазначимо, що при наявності значного кола соціологічних, політологічних, культурологічних, психологічних, етнографічних концепцій та проектів ідентичності, все ж залишається недостатньою філософська рефлексія категоризації довіри та ідентичності, а також визначення їх ролі в сучасному соціумі.

Тому метою цієї статті є окреслення проблемного поля та концептуальних засад співвідношення довіри й національної ідентичності, звертаючи увагу на зміни в соціокультурних процесах епохи глобалізації.

Поняття ідентичності, введення якого в науковий обіг пов'язують з іменем Е. Еріксона та його психосоціальною теорією, має декілька ракурсів термінологічного трактування (логічний, соціокультурний, психологічний, антропологічний, філософський, гуманітарний контексти тощо). Етимологічно ідентичність дотична до понять тотожності, однозначності, взаємозамінності, рівнозначності, відповідності, відображаючи значення «внутрішньої тотожності», тобто збереження суті при різноманітних трансформаціях. «Лексична загадка» (за В. Декомбом) поняття ідентичності як тотожності спричинена перетином значень, які в різних контекстах постають протилежними: як збереження смислового співвіднесення, постійності сутності, еквівалентності. Відбувається своєрідний перехід від «поняття про одне й те саме» там, де могли б думати про декілька, до «чесноти бути самим собою», в той час як річ «могла б ще не бути самою собою» або «більше не бути самою собою» [2, с. 2]. Ідентичність рухається, таким чином, від тотожності до самототожності, відкриваючи та загострюючи питання внутрішнього та зовнішнього, одиничного та множинного, ендогенного та екзогенного, результативного (сталого) та процесуального (динамічного), партикулярного та

універсального. Окрім того, поняття ідентичності включається також як у дискурси «інакшості», «відмінності», так і «аутентичності», «самобутності».

Філософський зміст поняття ідентичності отримує в історії філософії різноманітні трактування: як «всеєдність» В. Соловйова; як така характеристика буття, що є більш фундаментальною, ніж відмінність, тобто як «всезагальність буття» М. Гайдеггера; як «відповідність, що мислиться в досконалості» Ф. Brentano (відповідність трактується як те, що підходить, узгоджується), як «індивідуалізація через соціалізацію всередині історичного контексту» Ю. Габермаса. Згідно з логікою останнього, ідентичність вказує на те, що людина як цілісність не дана сама собі при житті, вона залежна від інших і може реалізуватись тільки в інтерсуб'єктивному просторі діалогу-комунікації, який неможливий без відносин довіри. Раціональне взаєморозуміння, підґрунтя якого полягає у моральному ставленні людей один до одного, забезпечується довірою до іншого, тобто тоді, коли відомо, що можна зазвичай очікувати від іншого [3, с. 10]. Ці очікування й утворюють той обрій наочностей традиційних життєвих форм і структур соціокультурної спільноти, які викликають довіру та які завдяки безпосередній інтеракції суб'єктів забезпечують людське взаєморозуміння щодо основних смислових взаємозв'язків повсякденності.

Досліджуючи психологічні механізми становлення ідентичності через інтродекцію та ідентифікацію, Е. Еріксон визначає дві базові умови ідентичності: власну тотожність та відчуття неперервності власного існування, причому особливою умовою ідентичності є визнання іншими цієї тотожності та неперервності. Першим «соціальним досвідом» людини на шляху формування ідентичності є саме досвід довіри, який позначає формування та закріплення відчуття прихильності з боку інших (зазвичай близьких) людей, що уможливорює процеси покладання на волю інших, таким чином відображаючи процес соціальної взаємобумовленості: базова довіра до інших стає умовою довіри до себе, забезпечуючи здатність до самостійності, впевненості, відкритості [4]. Звідси й походять основні специфічні властивості довіри: відчуття взаємозалежності, потреба у безпеці, наявність значущих інших, ризиковість тощо.

Порівняно з концепцією ідентичності Е. Еріксона, в якій одна й та сама тотожність формується протягом життя, дещо відмін-

ною виявляється концептуалізація ідентичності з позицій інтеракціонізму в сенсі прийняття та виконання ролі або ролей, які постають з множини можливих. У соціальній драматургії І. Гофмана [5] ідентичність в аспекті суб'єктивної інтерпретації є особливим видом конструювання соціальної реальності, а довіра відображає дієвість соціальних правил, постаючи полем реалізації базових поведінкових кодів соціальних взаємин, перш за все виконуючи функцію соціальних обмежувачів, що задають взаємні зобов'язання та специфічні очікування. Ідентичність пов'язана з виконанням ролі, перформансом, демонстрацією соціального статусу, презентацією та репрезентацією себе, і в цьому контексті довіра постає соціальним відношенням, що гарантує лояльність та солідарність приналежністю до єдиної спільноти.

На можливості вибору ідентичності наголошує і А. Сен, трактуючи ідентичність у сенсі амбівалентності (яка і обмежує, і дає свободу; визначає пріоритети, даючи переваги, та здійснює тиск, примушує, силує), аргументуючи потребу в мультиідентичності (здійснення вибору залежить від контексту та визначеного проміжку часу), причому свобода особистості реалізується не через механізми колективного вибору, а гарантується саме шляхом розвитку цінностей та переваг, поважаючи приватне життя та особистий вибір кожного [6]. А. Сен, враховуючи умови культурного розмаїття сучасного світу та пов'язані з цим конфлікти, надає пріоритет цінностям взаємодії, консенсусу, свободи вибору.

У цілому пошуки ідентичності в сучасному світі відображають зміни самоусвідомлення у соціокультурному просторі, визначаючи смислове прийняття базових культурних орієнтирів та ціннісно-нормативну солідарність. Суттєва зміна концепцій національної ідентичності відбувається в умовах мультикультуралізму та прискореного зростання глобальних комунікацій, що загострює дискусії щодо етнічних, релігійних, ідеологічних, громадянських, економічних детермінант ідентичності, враховуючи її об'єктивні та суб'єктивні чинники.

Різне «наповнення» національної ідентичності пропонує Е. Сміт, окреслюючи долю націй у глобальну епоху та досліджуючи ключові риси, що складають основу національної самобутності. Визначаючи національну ідентичність в її західному, громадянському варіанті як відчуття належності до наявної у визначеному соціальному просторі певної спільноти, ототожнення з

якою уможливилося визнання спільних інституцій і єдиного кодексу прав та обов'язків, звернемо увагу на деякий більш загальний ціннісно-нормативний контекст ідентичності, який уможливило гармонійне співіснування різних колективних ідентичностей, що є особливо актуальним у ситуації мультикультуралізму. Таке розуміння національної ідентичності в умовах глобалізованого світу відображає вільний вибір, пошуки однорідності (можливо, більш загальної) в неоднорідному соціальному середовищі з розмаїттям культурних особливостей, у цілому відображаючи процес розширення ідентичності. Крім того, одним із вагомих компонентів національної ідентичності такого зразка є чуття правової й політичної спільноти, що загострює питання громадянської ідентичності та становлення нації саме як політичної нації, з політичною волею, громадянською культурою, просторово-територіальною приналежністю, домінантою легітимного права та дієвих інституцій гуртування [7, с. 20].

Поряд із західною (громадянською) концепцією ідентичності існує також і альтернативна, східна (етнічна), визначальною рисою якої Е. Сміт вважає акцент на генеалогіях, на спільності походження та рідної культури, спільних історичних міфах, що уможливило національну гордість, чуття солідарності, потужний народний елемент, народну мобілізацію, співвіднесення з історією власного народу [7, с. 23], що в цілому відображає процеси звуження ідентичності.

Таким чином, зазначені моделі національної ідентичності сприяють формуванню різних моделей культури довіри як закріплені у правилах стосунки взаємовизнання, що дають відчуття захищеності та надійності світу. Якщо перша, «громадянська» модель культури довіри орієнтує на процедурний політико-правовий компонент інституційного та легітимного забезпечення згуртованості й дотримання зобов'язань, розширюючи сфери ефективних взаємодій та очікування взаємності, то друга, «етнічна» модель концентрується навколо культурно-історичних джерел надійної нормативної поведінки, закріпленої у звичаях, традиціях, створюючи набір спільних символів і цінностей, джерела яких лежать у самобутній етноісторії. Відповідно першу модель культури довіри можемо окреслити як інституційну, другу – як етноісторичну, або, враховуючи горизонтальний та вертикальний рівні довіри, як екзогенну та ендогенну. У цілому куль-

тура довіри ґрунтується на групових моделях кооперативних дій, настанов взаємного прийняття порядності, чесності, компетентності генералізованого Іншого, його випереджальної (авансованої) оцінки як вартого/не вартого довіри, що виходить з досвіду попередніх взаємодій.

Під культурою довіри П. Штомпка пропонує розуміти переважаючі соціальні взаємини, які кодифікуються в правила, акумулюючи досвід довіри та соціальної надійності, а точніше, «систему правил-норм і цінностей, що регулюють вияв довіри та виконання очікувань, а також взаємність довіри» [8, с. 244], доповнюючи епістемологічні обґрунтування довіри генеалогічними. Культура довіри є досить показовим соціокультурним явищем, тому становлення культури довіри вчений розглядає як ілюстрацію широкого процесу становлення суспільства. «Середовище» культури довіри залежить, зокрема, і від специфіки національної ідентичності, яка забезпечує взаємність у визнанні спільних цінностей і «нормативний клімат», тобто дієвість норм-правил.

Культура довіри, таким чином, відображає постійність та надійність відносин довіри в співпричетності з Іншим, що закріплюється в правилах, увиразнюючи ціннісно-нормативний контекст можливого-буття-в-довіри, що забезпечується соціокультурним простором розгортання ідентичності. Звичка довіряти як позитивний суспільний орієнтир сприяє формуванню та закріпленню довіри до себе, сприяючи витворенню особистісної ідентичності, уможливаючи як самоповагу, особистісну цілісність, так і відповідальність, толерантність, розсудливість. Ціннісно-нормативним підґрунтям довіри є розповсюджені в мережах взаємодій цінності консолідації та легітимізовані норми взаємності й визнання.

Виявляючи тісний зв'язок між національною ідентичністю та рівнем довіри в суспільстві, зазначимо, що різні культури презентують різні підходи до авансованої оцінки генералізованого Іншого, змальовуючи власну «картину довіри». Як вдало підкреслює П. Штомпка, спираючись на висновки Ф. Фукуями про особливості економічного та культурного розвитку країн з різним рівнем довіри, країни з високим рівнем довіри (Японія, Германия, США, Норвегія, Швеція, Голландія) керуються авансованим принципом «інший вартий довіри до тих пір, доки не виявиться обманщиком», країни ж з низьким рівнем довіри (Італія, Франція, Росія,

Польща, Бразилія, Нігерія) озброєні протилежним, захисним принципом: «кожний є обманщиком, злочинцем, хабарником, доки не доведе власну порядність» [8, с. 410]. Таким чином, саме генералізована довіра є в основі соціального капіталу, уможливленню ефективною взаємодією в тривалій перспективі.

На національно-культурологічному характері довіри наполягає також і Ф. Фукуяма, аналізуючи основні принципи організації сучасних суспільств та здійснюючи їх порівняльну характеристику відповідно до рівня довіри, яка розглядається в співвідношенні політичного, економічного та культурного вимірів. На думку Ф. Фукуями, в сучасному суспільстві постіндустріальної доби закон, договір та економічна доцільність є необхідним, але зовсім не достатнім базисом стабільності й добробуту, адже «вони мають спиратись на такі речі, як взаємодія, моральні зобов'язання, відповідальність перед суспільством та довіра, які, своєю чергою, живуть традицією, а не раціональним розрахунком» [9, с. 29]. Нові соціальні умови глобалізованого світу вимагають органічного поєднання нових засад та так званих «досучасних» культурних навичок суспільства. Довіра як знеособлена характеристика групи в цілому, основою якої є спільні для всіх членів групи норми, є важливою складовою соціального капіталу, і постає у трактуванні Ф.Фукуями як виникаюче у членів спільноти очікування того, що інші поводитимуться чесно, передбачувано та відповідно до загальноприйнятих норм.

У концепції Е. Гідденса проблема ідентичності пов'язана із зумовленими сучасністю (з її некалькульованими ризиками, ціннісним політеїзмом, системною складністю, масштабними соціальними змінами, інститутами дистанціації часу та простору) практиками рефлексивності, що забезпечують механізми активної довіри, яка стає частиною соціальних станів сучасності як вироблений, а не наперед заданий взаємний процес саморозкриття. Ідентичність у3 сучасному світі трактується вченим як пошуки себе серед різноманітних стратегій та варіантів вибору, що пропонується абстрактними системами. Таким чином, самість стає рефлексивним проектом, а особиста довіра постає результатом процесу самозапитування: «розкриття себе стає проектом, безпосередньо залученим у рефлексивність сучасності» [10, с. 259]. Довіра в умовах «трансформації інтимності» вже не фокусується через наявні в локальних спільнотах персоналізовані зв'язки, а

«стає проектом, над яким «працюють» його учасники і який вимагає, щоб один індивід розкрився перед іншим» [10, с. 257].

Однією з вагомих функцій національної ідентичності є колективне самовизначення та самоорієнтація, яка, увиразнюючи сутнісну самобутність колективного Ми, може формуватись двома шляхами: позитивним – відповідаючи на питання «Хто ми є?», та негативним – запитуючи «Ким ми не є?». Щодо конституювання національної ідентичності України, для забезпечення виразності національної ідеї досить часто застосовується саме варіант негативної ідентичності, що відображає інтенцію відокремлення, відмежування щодо небажаних властивостей, імплікуючи елементи дистанційованості та відмінності (на кшталт «Україна не Росія», «Україна не Білорусія» та ін.). Отже, поняття ідентичності, з властивою йому термінологічною амбівалентністю та неоднозначністю, передбачає *приналежність* (до певної спільноти), *протидію* (Іншим, на відміну від близькості до Своїх, що дозволяє вирізнитись за рахунок специфічних ознак так званої «окремішності») та *конструктивність* (наявність стимулів до спільних дій, визнання спільних цінностей та прагнення до реалізації спільної мети загальноновизнаними засобами).

Функція колективного та індивідуального самовизначення може бути розглянута також у межах концепції самокатегоризації (Дж. Тернер), у якій людина здійснює власне соціальне визначення, відповідаючи на питання «Хто я?» шляхом усвідомлення співпричетності зі значущою спільнотою, посилення на ті основні групи, членом яких вона є, відображаючи своєрідний процес самостійної соціальної класифікації, що визначає фокус аналізу інших та специфіку взаємодії з ними [11]. Ідентифікація людини зі спільнотою, таким чином, цілком визначає і її ціннісно-нормативні уподобання, забезпечуючи сприйняття інших та спрямованість взаємодій чи до закріплення на культурно-нормативному рівні відносин довіри, чи до руйнації, підриву суспільних засад довіри. Концепція самокатегоризації може бути застосована для аналізу як відносин довіри всередині групи, де Інший постає як Свій, так і до представників інших груп, у яких Інший може розглядатись як Чужий, Потенційно-Надійний, Ворожий, Загрозливий, Третій, Сторонній тощо.

Проблема взаємозв'язку довіри та ідентичності, таким чином, розглядається в контексті аналізу процесів критичного розпізна-

вання, інтерпретації, розуміння, порозуміння з Іншим в аспекті практик конструювання ідентичності та виявлення ролі ідентичності й довіри в процесах становлення та функціонування соціального порядку. Саме національна ідентичність забезпечує ресурси довіри у вигляді готовності до кооперації, визнання спільних цінностей і прийняття норм відповідальної та компетентної взаємодії в умовах ризику й неможливості чи недостатності контролю, виконуючи регулятивну, виховну, нормотворчу функції. Відчуття (та прийняття) спільності, яке лежить в основі ідентичності, уможливорює солідарність, а унормоване виконання зобов'язань, що є необхідною умовою тривалої довіри, забезпечує соціальний порядок.

Національна ідентичність, зінтерпретована як комплекс уявлень про інших та себе, що сформований внаслідок співвіднесення з певною спільнотою та визнання значущих соціокультурних орієнтирів, постає ціннісно-нормативним ресурсом довіри, зумовлюючи мотивацію узгодження, визнання, солідарності. Культура довіри розвивається саме в межах національної ідентичності, яка задає поле можливих реалізацій та нормативно закріплює досвід успішних, надійних взаємодій. Ідентичність розглядається не як процедура механічної приналежності та тотожності, а як формування та закріплення смислів, змістовно-ціннісне наповнення, позначаючи нормативно-мотиваційне підґрунтя прийняття цієї тотожності, що й уможливорює взаємодовіру в тривалій перспективі, мотивуючи розширення ідентичності.

Отже, концептуальне поле аналізу національної ідентичності може бути окреслене в модусах причетності, ототожнення, прийняття, визнання, включення, залучення, прихильності до певних колективних сегментів, що мають визначені соціально-просторові, політико-правові та історико-культурні виміри, які й визначають ту ціннісно-нормативну тканину суспільства, яка задає перспективи культури довіри. Ідентичність доби глобалізації з властивою їй мультикультурністю постає граничним підґрунтям культурного розмаїття, що уможливорює не гомогенну, а різноякісну сукупність, у якій визнається можливість співіснування в мережах взаємодовіри, співвідповідальності, співзалежності.

Національна ідентичність у культурі довіри виконує функцію ціннісно-нормативного середовища, яке задає міру надійності взаємин та постає базовим підґрунтям для визначення обрив

взаємоприйняття, категоризації та розуміння Іншого як вартого довіри, визначаючи також і горизонти потенційної сумнівності. Надійність та передбачуваність взаємин є ключовою характеристикою розуміння довіри як суспільного феномену, враховуючи наявність широкого кола можливостей відходження від очікуваних стандартів діяльності, особливо в умовах культурного розмаїття. Ціннісне підґрунтя довіри зумовлює також те, що чинність культури довіри виявляється не в деклараціях та проектах, а в реальних здійсненнях, закріпленні досвіду довіри, апелюючи до належного.

Література:

1. Кожем'якіна О. М. Довіра в динаміці соціальних змін / О. М. Кожем'якіна // Філософські проблеми гуманітарних наук. – 2010. – № 18–19. – С. 62–67.
2. Декомб В. Клопоти з ідентичністю / Венсан Декомб [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rethinkingdemocracy.org.ua/themes/Descombes3.pdf> (10.01.2014).
3. Габермас Ю. Залучення іншого / Юрген Габермас ; [пер. з нім. А. Дахнія]. – Львів : Астролябія, 2006. – 416 с.
4. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эрик Эриксон ; [пер. с англ. А. В. Толстых]. – М. : Флинта, 2006. – 342 с.
5. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / Ирвинг Гофман ; [пер. с англ. и вступ. статья А. Д. Ковалева]. – М. : «Канон-пресс-Ц», «Кучково поле», 2000. – 304 с.
6. Sen A. Identity and Violence. The Illusion of Destiny / Amartya Sen. – New York/ L. : W.W. Norton & Company, 2006. – 216 p.
7. Сміт Е. Національна ідентичність / Ентоні Д. Сміт ; [пер. з англ. П. Тарашука]. – К. : Основи, 1994. – 224 с.
8. Штомпка П. Доверие – основа общества / Петр Штомпка ; [пер. с пол. Н. В. Морозовой]. – М. : Логос, 2012. – 440 с.
9. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Фукуяма Френсис ; [пер. с англ. Д. Павловой и др.] – М. : АСТ : Ермак, 2004. – 730 с.
10. Гидденс Э. Последствия современности / Энтони Гидденс ; [пер. с англ. Г. Ольховикова, Д. Кибальчича]. – М. : Праксис, 2011. – 352 с.
11. Turner J. C. & Reynolds K. J. The story of social identity / John C. Turner / Postmes T. & Branscombe N. (Eds). *Rediscovering Social Identity*. – New York : Psychology Press, 2010. – 424 p. – P. 1–40.